

УДК 342.95:351.746.1 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.24>**Кумейко А. В.,**кандидат юридичних наук,
докторант відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ «ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА» ЯК ОБ'ЄКТА ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Анотація. Метою роботи визначено обґрунтування визначення змісту категорії «державна безпека» як об'єкта правової охорони. Досягнення поставленої мети здійснено через використання спеціально наукових та загально наукових методів пізнання, серед яких необхідно виділити структурно-логічний, синтез та аналіз, діалектичний. В ході здійсненого дослідження встановлено, що об'єктивізація та суб'єктивізація державних інтересів залежить від конкретних історико-політичних особливостей його розвитку та становлення, функціональним спрямуванням діяльності державних інституцій, виду політико-правового режиму, що є домінуючим в суспільстві, стану налагодженого міжнародного співробітництва, зв'язків країни із світовою спільнотою (об'єктивні фактори розвитку соціуму); рівень правової свідомості суспільства, ідеологічні переконання окремих соціальних впливових груп, психологічне ставлення до цінності права та держави визначає коло суб'єктивних факторів, що впливають на формування системи державних інтересів. Зроблено висновок, що сферами державних інтересів є: забезпечення захисту державності; захист територіальної цілісності; збереження державного суверенітету; дотримання вимог екологічної безпеки, економічного добробуту та інформаційної взаємодії суспільства та владних суб'єктів. Обґрунтовано, що під державною безпекою як об'єкта правової охорони необхідно розуміти такий стан розвитку суспільства, за якого забезпечується задоволення національних інтересів, що полягають у захисті державності; захист територіальної цілісності; збереження державного суверенітету; дотримання вимог екологічної безпеки, економічного добробуту та інформаційної взаємодії суспільства та владних суб'єктів, шляхом вжиття заходів по відверненню зовнішніх та внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав.

Ключові слова: державна безпека, державний інтерес, національний інтерес, нормативно-правове регулювання, публічний інтерес, європейське законодавство.

Kumeiko A. V. Regarding the determination of the content of the category “state security” as an object of legal protection

Abstract. The purpose of the work is to substantiate the definition of the content of the category “state security” as an object of legal protection. The achievement of the set goal was achieved through the use of specially scientific and generally scientific methods of cognition, among which it is necessary to distinguish structural-logical, synthesis and analysis, dialectical. In the course of the conducted research, it was established that the objectification and subjectivization of state interests depends on the specific historical and political features of its development and formation, the functional direction of the activities of state institutions, the type of political and legal regime that is dominant in society, the state of established international cooperation, the country's ties with the world community (objective factors of social development); the level of legal awareness of society, ideological beliefs of certain social influential groups, psychological attitude to the value of law and the state determines the range of subjective factors that influence the formation of the system of state interests. It was concluded that the spheres of state interests are: ensuring the protection of statehood; protection of territorial integrity; preservation of state sovereignty; compliance with the requirements of environmental safety, economic well-being and informational interaction of society and authorities. It is substantiated that under state security as an object of legal protection, it is necessary to understand such a state of development of society, which ensures the satisfaction of national interests, consisting in the protection of statehood; protection of territorial integrity; preservation of state sovereignty; compliance with the requirements of environmental safety, economic well-being and informational interaction of society and power subjects, by taking measures to avert external and internal threats, intelligence, terrorist and other illegal encroachments of special services of foreign states.

Key words: state security, state interest, national interest, legal regulation, public interest, European legislation.

Постановка проблеми. Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» встановлюється, що «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» є національною безпекою (ст. 1); державною безпекою визначено «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз неволевого характеру» [1].

Отже, забезпечення потреб та вимог державної безпеки вимагає дотримання системного та комплексного підходів, що дозволяє зробити висновок про те, що державна безпека є складовою системи національної безпеки, що полягає у подоланні негативних впливів, що може вчинюватися на охоронювані законом національні інтереси, та що не пов'язується із збройним нападом. В системі права національної безпеки необхідно виділити такі підгалузі правового регулювання, як оборонне право (або військове право), військово-адміністративне право, право державної безпеки, де останнє включає в себе такі інститути правового регулювання, як інститут суспільної (цивільної) безпеки, інститут безпеки повітряного простору, інститут економічної безпеки, інститут екологічної безпеки, інститут інформаційної безпеки, інститут морської безпеки тощо.

Стан наукової розробки проблеми. Здійснення обґрунтування визначення змісту категорії «державна безпека» як об'єкта правової охорони фрагментарно досліджувалось у наукових публікаціях, таких вчених, як Є.Д. Скулиш, І.І. Грушко, В.В. Сокурченко, В.Б. Аверьянов, М.С. Майніна, Б.М. Юськів, В. Колюх та ін. При цьому комплексно дане питання не було досліджено.

Метою наукової статті є обґрунтування визначення змісту категорії «державна безпека» як об'єкта правової охорони.

Виклад основного матеріалу. Право державної безпеки може бути поділено також на такі складові елементи, як право оборони (або військове право), та військово-

адміністративне право як право, пов'язане із забезпечення вимог територіальної цілісності держави, що вживається в звичайних умовах, за відсутності збройного зовнішнього нападу чи за відсутності внутрішніх збройних конфліктів.

Аналіз таких підходів свідчить про необхідність звернення до визначення змісту національних інтересів та їх співвідношення із публічними інтересами, державними інтересами, інтересами соціальних груп, особистих інтересів.

Розуміння змісту державної безпеки та системи державних інтересів має виходити із розуміння змісту охоронюваного законом інтересу, що сформований у міжнародній та європейській практиках. Доволі поширеним є підхід до розуміння інтересу як певна потреба та напрями її задоволення [2, с. 133]. Інтерес може розглядатися як дії суб'єкта, спрямовані на задоволення його потреб [3, с. 13].

Інтереси є соціальним базисом для формування права, його нормативних положень. Право формується на визначенні системи цінностей суспільства, що підлягають унормуванню, та вимагають пошуку ефективних шляхів їх захисту. Все, що стає нормою права, по суті має цінність для суспільства та вимагає пошуку засобів та гарантій забезпечення його захисту та належної реалізації [4, с. 177-180].

Р.А. Калюжний та Г. М. Красноступ виділяє правові та неправові форми забезпечення соціальних інтересів; при цьому вченими аргументується, що володіння правовими формами забезпечення реалізації соціальних інтересів відноситься до прерогативи держави, тоді як неправові (або організаційні) форми полягають у здійсненні адміністрування впровадження нормативних положень чинного законодавства. Наведені підходи до класифікації реалізації інтересу як соціальної категорії, на думку Р.А. Калюжного та Г. М. Красноступ, дозволяють виокремити систему форм його забезпечення та гарантування, серед яких виокремлюється: правостановча, правозастосовна, правовиконавча (правореалізаційна) та правосуддя. Важливою складовою правозастосування вченими

визначено забезпечення з боку держави попередження чи запобігання вчинення правопорушень, що полягає у здійсненні заходів державного контролю та нагляду, профілактики деліктних форм діяльності суб'єктів, належності функціонування системи виконання покарання та адміністративних стягнень [5, с. 100].

Обґрунтованим є висновок, досягнутий у роботах А. Кубка, де встановлено недоцільність ототожнення державних інтересів та інтересів посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування. Розуміння державних інтересів вченим відбувається через застосування синергетичних зв'язків із визначенням системи соціальних потреб та наративів. Соціальні інтереси, набуваючи характеру державних, проходять умовно кажучи етап їх легалізації. Система державних інтересів, на думку А.Є. Кубко, проголошується в Конституції України передусім, і складається із пріоритетності захисту державного суверенітету, дотримання територіальної цілісності держави, запобігання посяганням на засади державної безпеки та конституційного ладу, налагодження міжнародного співробітництва з питань безпеки, імплементація та гармонізація чинного національного законодавства відповідно до стандартів Європейського Союзу, забезпечення ефективності запобігання правопорушенням [6, с. 166].

У дисертації Л.О. Золотухіної визначено, що публічним інтересом є «сукупність визначених державою історично усталених і ситуативних об'єктивно існуючих потреб, прагнень, цілей громадських об'єднань, окремих соціальних груп, територіальних громад, суспільства, нації та інших учасників правовідносин, механізм реалізації й захисту якої визначається відповідно до чинного законодавства України» [7, с. 25]. Вченою обґрунтовується авторський підхід до розуміння публічного інтересу як адміністративно-правової категорії. Так, Л.О. Золотухіна виділяє такі критерії класифікації, як: суб'єктний склад (публічний інтерес груп людей, територіальних громад, суспільства, націй, народів, держав, міжнародних організацій); територія, на яку поширюється (локальний, обмежений

територіальними одиницями, регіональний (поширюється на територію декількох територіальних одиниць держави), державний (поширений у межах однієї держави), міжнародний (поширюється на територію декількох держав), а також внутрішній і зовнішній); час існування (постійний, періодичний, короткостроковий, довгостроковий); значення для носія публічного інтересу (фундаментальний і другорядний); сфера реалізації (публічний інтерес у сфері оборони, громадського порядку, економіки, енергетики, будівництва, медицини, культури тощо); спосіб взаємодії носіїв публічного інтересу (спільний публічний інтерес та взаємний публічний інтерес) [7, с. 25-26; 8, с. 63-67]. Публічний інтерес у дослідженнях Ю.О. Легези співвідноситься із категоріями соціальний та державний інтерес, де останній вченою розглядається через призму забезпечення територіальної цілісності держави, забезпечення її соціально-економічного зростання [9, с. 39-48].

Об'єктивізація та суб'єктивізація державних інтересів залежить від конкретних історико-політичних особливостей його розвитку та становлення, функціональним спрямуванням діяльності державних інституцій, виду політико-правового режиму, що є домінуючим в суспільстві, стану налагодженого міжнародного співробітництва, зв'язків країни із світовою спільнотою (об'єктивні фактори розвитку соціуму); рівень правової свідомості суспільства, ідеологічні переконання окремих соціальних впливових груп, психологічне ставлення до цінності права та держави визначає коло суб'єктивних факторів, що впливають на формування системи державних інтересів [10, с. 42-49].

Встановлення системи державних інтересів, як зазначає Т.І. Бутченко, має здійснюватися через розуміння функцій держави, що зобов'язані забезпечити задоволення потреб [11, с. 36-40].

Спроби нормативного визначення категорії «інтерес» здійснюються в межах судової практики та практики правотворення. Одним із перших прикладів здійснення правозастосовчого пошуку визначення змісту категорії «охоронюваний законом інтерес» було здійснено в межах рішення Конституційного Суду

України при вирішенні справи № 3-рп/99 від 8 квітня 1999 року було обґрунтовано, що розуміння категорій «державні інтереси» та «інтереси держави» має бути ототожнено. Конституційним Судом України обґрунтовано розуміння державних інтересів як закріплених нормами чинного законодавства (зокрема, Конституції України) потреби «у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо». Зазначений висновок Конституційного Суду України засвідчив оціночний характер категорії «державний інтерес». При цьому встановлення наявності чи відсутності у певній справі покладається на суб'єкта владних повноважень, наділеного компетенцією щодо вирішення конкретних фактичних чи юридичних обставин, тобто перебуває у полі процесуальної дискреції органу державної влади (зокрема, у аналізованій справі таким суб'єктом був орган прокуратури) [12].

У теоретико-практичних зв'язках із категорією «державний інтерес» перебуває категорія «національний інтерес», які у сукупності є базисом для встановлення нормативного змісту категорії «державна безпека». Відповідно до Закону України «Про національну безпеку» визначається, що національними інтересами України є «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [1].

Спроба здійснити тлумачення такої законодавчої дефініції, здійснена у ряді наукових публікацій. І.В. Пантелейчук визначає, що зміст категорії «національний інтерес» має встановлюватися через розуміння системи цінностей суспільства та людства, що є цілями розвитку держави. Попри зміни стратегій розвитку держави, переосмислення її цілей та функцій, національні інтереси є певним орі-

єнтиром здійснюваних суспільно-політичних трансформацій [13].

В межах досліджень представників західної науки спостерігається певна тенденція ототожнення національних та державних інтересів [14; 15].

Одним із перших у наукових публікаціях термін «національний інтерес» використав у власних дослідницьких розробках Райнхольд Нібур, представник американської школи міжнародного права та відносин. Вченим було обґрунтовано, що ідея національних інтересів слідує із визнання загальнонаціональних цінностей суспільства та моральних засад регулювання соціальних відносин, де базисом встановлення її сутності визначено концепцію справедливості. Отже, формування державних інтересів має відповідати засадам моральності та справедливості, співдружності та міжнародного співробітництва, як зазначав Р. Нібур [16]. Вченим визначено авторський підхід до встановлення змісту національного інтересу як цінностей держави та її ідеології, що має відповідати моральним засадам суспільства, що визначається як пріоритет розвитку механізму забезпечення прав і свобод людини [15, с. 28].

Підтримано ідею встановлення змісту національних інтересів через визначення системи загальнолюдських цінностей у дослідженнях Р. Айрона, Д. Махоні, Б. Андерсон, якими в основу встановлення функцій держави покладено ідею національної єдності. Вченим концепт «державної безпеки» відтак розглядається як сукупність заходів, засобів, методів забезпечення ідей та принципів національної єдності [17, с. 320-322]. В межах досліджень, здійснених представниками політологічної науки, обстоюється ідея порядку із використанням концепту «національного інтересу» використовувати концепт «сила нації», що має покладатися у встановлення критеріїв ефективності забезпечення державної безпеки [18].

Національні інтереси мають розглядатися з точки зору визначення змісту урядової політики та оцінюватися на відповідність моральним засадам суспільства [18, с. 117].

На необхідності об'єктивізації національних інтересів наголошується у досліджен-

нях Ж.Б. Дюрозеля [19, с. 721-725]. Ідея об'єктивізації була схвально оцінена у дослідженнях А. Вендта та визначена як певний нормативний імператив. Вченим національні інтереси було обґрунтовано комплексність категорії «національний інтерес», що має спрямовуватися на забезпечення цілісності держави, її незалежності, економічного розвитку та стабільності, соціального балансу та рівноваги [20, с. 242].

Такий підхід не однозначно оцінений іншими вченими. Заперечення щодо об'єктивізації категорії національних інтересів висловлено у публікаціях Дж. Розенау, адже визначення цінностей завжди має розглядатися як певний оціночний процес, і тому, залежить від суб'єктивних поглядів уповноваженої особи [21, с. 246].

Отже, узагальнюючи наведені підходи до розуміння категорії національних інтересів, необхідно зазначити, що в основу їх розуміння покладається ідея соціальної цінності та користі. Саме цінності суспільства впливають на формування нації і є базисом для забезпечення вимог державної безпеки.

Принципи реалізації та захисту національних та державних інтересів визначаються на рівні міжнародних нормативно-правових актів. Відповідно до ст. 4(3) Договору про заснування Європейської Спільноти (ДЄС) та ст. 1(1), встановлюється, що реалізація державних інтересів має бути обмежена інтересами інших держави, що не виключає позаяк ідеї глобалізації та міжнародного співробітництва. Зазначений постулат відображено у встановленні принципу субсидіарної політики згідно із ст. 5(3) ДЄС [22].

Ідея субсидіарності була вперше відображена у Єдиному європейському акті у 1986 році, який було присвячено питанням захисту довкілля; з розвитком європейського законодавства ідея субсидіарності була поширена на інші сфери суспільного життя та нормативного регулювання [23].

Висновки. Отже, національний інтерес – це поняття, яке визначає інтереси і благополуччя самої країни чи держави. Це може включати безпеку та оборону країни, економічний розвиток, дипломатичні відносини, культурні цінності, територіальну цілісність та

інші аспекти, які вважаються важливими для самостійності і процвітання держави. Національний інтерес визначається державними лідерами та урядом на основі потреб і вимог країни, а також з урахуванням її історії, географії, економіки, культури та інших факторів. Він може змінюватися від часу до часу в залежності від зовнішніх умов, загроз і можливостей, з якими стикається держава. Для багатьох держав захист національного інтересу є однією з основних мет за зовнішньою та внутрішньою політикою. Це може включати в себе захист територіальної цілісності, забезпечення безпеки та оборони від зовнішніх загроз, розвиток економіки, підвищення рівня життя громадян, забезпечення соціальної справедливості тощо. Загалом, національний інтерес є ключовим поняттям в політиці і міжнародних відносинах, оскільки він визначає основні напрямки та пріоритети діяльності держави на міжнародній та внутрішній арені.

Національні інтереси можуть проявлятися у різних формах на внутрішньому та міжнародному рівнях. Ось деякі типові форми прояву національних інтересів: *державні інтереси* (державна безпека та військова оборона, що полягає у забезпеченні безпеки та оборони держави від зовнішніх загроз в умовах нападу, та поза такими умовами; кібербезпека (захист країни від кібератак та кібершпигунства); безпека енергопостачання (забезпечення стабільності та безпеки енергетичних ресурсів); *економічні інтереси* (економічний розвиток: прискорення економічного зростання та підвищення рівня життя громадян; зовнішньоекономічна діяльність: розвиток міжнародних торговельних відносин та залучення іноземних інвестицій; фінансова стабільність: збереження стабільності фінансової системи та національної валюти); *політичні інтереси* (захист суверенітету та гарантування незалежності країни від зовнішніх втручань; дипломатичні відносини: підтримка та розвиток міжнародних відносин для захисту національних інтересів; розвиток міжнародного впливу: створення партнерств та альянсів для спільного досягнення стратегічних цілей); соціальні інтереси (соціальна справедливість: забезпечення рівних можливостей для всіх громадян та боротьба з бід-

ністю; охорона здоров'я: розвиток системи охорони здоров'я та забезпечення доступу до медичних послуг; освіта: підвищення рівня освіти та професійного розвитку населення); *культурні інтереси* (збереження культурної спадщини: охорона та просування культурних цінностей та традицій; мовна політика: захист мови та розвиток мовної політики для підтримки національної ідентичності); *екологічні інтереси* (охорона довкілля: забезпечення екологічної стійкості та збереження природних ресурсів; боротьба зі зміною клімату: розробка та впровадження стратегій для зменшення впливу на зміну клімату); *територіальні інтереси* (захист територіальної цілісності: боротьба за визнання міжнародним співтовариством територіальних претензій; управління кордонами: забезпечення безпеки кордонів та контроль над міграційними процесами).

Ці форми прояву національних інтересів часто взаємодіють між собою і визначають стратегію дій країни в різних сферах її діяльності. Реалізація цих інтересів вимагає від

уряду розробки та впровадження відповідної політики та заходів, які б сприяли досягненню національних цілей та підтримці державної самостійності та процвітання.

Таким чином, сферами державних інтересів є: забезпечення захисту державності; захист територіальної цілісності; збереження державного суверенітету; дотримання вимог екологічної безпеки, економічного добробуту та інформаційної взаємодії суспільства та владних суб'єктів. Отже, під державною безпекою як об'єкта правової охорони необхідно розуміти такий стан розвитку суспільства, за якого забезпечується задоволення національних інтересів, що полягають у захисті державності; захист територіальної цілісності; збереження державного суверенітету; дотримання вимог екологічної безпеки, економічного добробуту та інформаційної взаємодії суспільства та владних суб'єктів, шляхом вжиття заходів по відверненню зовнішніх та внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 черв. 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
2. Венедіктова І. Методологічні підходи до співвідношення понять інтерес і потреба при визначенні юридичної категорії охоронюваний законом інтерес. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 129–137
3. Заморська Л. І. Правовий інтерес у змісті норм права: інтегративний підхід. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2015. № 5. С. 8–14
4. Богуцький П. П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України, Київ, 2020. 410 с.
5. Калюжний Р. А., Красноступ Г. М. Організаційно-правові форми забезпечення державних інтересів. 2009. С. 99–106.
6. Кубко А. Є. Реалізація публічних інтересів у цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 4. С. 44–48.
7. Золотухіна Л. О. Публічний інтерес як адміністративно-правова категорія. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2019. 486 с.
8. Золотухіна Л. О. Публічний інтерес та державний інтерес: співвідношення категорій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2016. № 40. Т. 3. С. 63–67.
9. Золотухіна Л. О., Легеза Ю. О. Гарантії захисту публічного інтересу. *Юридичний бюлетень*. 2020. Випуск 14. С. 39–48.
10. Савченко С. В. Інтереси в праві та їх класифікація. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 46. С. 42–49.

11. Бутченко Т. І. Сутність державного інтересу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. № 35. С. 36–45.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квітня 1999 року у справі № 1-1/99 № 3-рп/99. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KS99003?an=31>
13. Пантелейчук І. В. Національний інтерес як механізм формування геополітичного іміджу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2012_2_6
14. Vollrath E. Wie ist Carl Schmitt an seinen Begriff des Politischen gekommen? *Zeitschrift für Politik*. 1989. P. 151–168
15. Niebuhr R. *Moral man and immoral society: A study in ethics and politics*. Westminster John Knox Press, 2013. 154 p.
16. Niebuhr R. *The essential Reinhold Niebuhr: Selected essays and addresses*. Yale University Press, 1986. P. 109–110
17. Aron R., Mahoney D. J., Anderson B. C. *Peace & war: a theory of international relations*. Routledge, 2017. № 517. P. 320–322.
18. Kennan G. F. *The Kennan Diaries*. WW Norton & Company, 2014. 768 p.
19. Duroselle J. B., Duroselle J. P. *Tout empire péripère: une vision théorique des relations internationales*. Publications de la Sorbonne, 1981. Vol. 16. P. 721–725
20. Wendt A. *Social Theory of International Politics (Cambridge Studies in International Relations)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511612183>
21. Rosenau J. N. *The scientific study of foreign policy*. New York: Nichols Publishing Company, 1980. Vol. 1. 472 p.
22. Consolidated version of the Treaty on European Union. 1992. URL: <https://www.legislation.gov.uk/eu/tcu/contents>
23. Єдиний європейський акт. 1986. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_028